

TOMISLAV MARASOVIĆ

DVIJE NOVE STUDIJE O PREDROMANIČKOJ
UMJETNOSTI U DALMACIJI

UDK 904:7.033.4/.5(497.13)
Prikaz knjiga
Book reviews
Primljeno: 23. VI. 1988.
Received:

Dr. Tomislav Marasović
YU — 58000 Split
Filozofski fakultet,
N. Tesle 12

Autor se osvrće na dvije nove studije o ranosrednjovjekovnoj umjetnosti Dalmacije. V. P. Goss objelodanio je 1987. god. knjigu o »Starohrvatskoj arhitekturi« (»Early Croatian Architecture, a study of the Preromanesque«), kojoj je najveće značenje, uz korisnu analizu distinkcije predromanike i romanike, prezentacija starohrvatske arhitekture u svjetskoj literaturi. Knjiga Ž. Rapanića »Predromaničko doba u Dalmaciji«, 1987, predstavlja najpotpuniju studiju umjetnosti rano-ga srednjeg vijeka u posljednjih šezdesetak godina, usredotočenu najviše na skulpturu, epigrafiku i arhitekturu s vrlo korisnim pregledom historiografije.

Od kraja prošloga stoljeća, kad zapravo započinje proučavanje rano-srednjovjekovne umjetnosti u Dalmaciji, objavljen je do danas veliki broj rasprava, studija i članaka o dalmatinskoj predromanici uglavnom od domaćih, ali također i mnogih stranih istraživača. Među tim radovima rijetke su studije koje imaju karakter sinteze s pretenzijom donošenja cjelovitog prikaza umjetnosti tog razdoblja. Posljednje velike sinteze o dalmatinskoj predromanici, odnosno o starohrvatskoj umjetnosti, kako se u našoj historiografiji konvencionalno naziva to razdoblje, pojavile su se prije šezdesetak godina iz pera uvaženog bečkog povjesničara umjetnosti J. Strzygowskog¹ i najistaknutijeg našeg medievista Lj. Karamana.² Od tada do danas, a naročito u poslijeratnom razdoblju, otkriven je čitav niz građevina toga razdoblja, prikupljeni mnogi ulomci pleterne skulpture, poduzeta revizija proučavanja mnogih prije istraženih crkava i groblja, pa su iz toga slijedili i novi zaključci o tipologiji, konstrukciji, porijeklu, razvoju, stilskim i drugim osobinama dalmatinske predromanike, ali bez cjelovitih studija, koje bi se mogle nazvati »sintezama«. U posljednjoj godini pojavile su se, međutim, dvije knjige, koje se najviše približuju tom pojmu, pa svakako zaslužuju da ih se prikaže na prvom mjestu u stručnom časopisu, tematski usmjerenom na arheologiju i umjetnost predromaničkog razdoblja.

¹ J. Strzygowski, O razvitku starohrvatske umjetnosti, Zagreb 1927.

² Lj. Karaman, Iz kolijevke hrvatske prošlosti, Zagreb 1930.

U izdanju uglednog britanskog izdavača Duckworth pojavila se 1987. knjiga pod naslovom »Starohrvatska arhitektura, Studija predromanike«, autora Vladimira P. Gossa³. Pisac je zagrebački povjesničar umjetnosti, dosad poznat pod imenom Vladimir Gvozdanović, koji je pod svojim izvornim prezimenom objavio nekoliko zapaženih studija i članaka.⁴ Doktoriravši na Univerzitetu Cornell u SAD, bio je neko vrijeme profesor Univerziteta u Michiganu, gdje je uzeo novo prezime, a danas je direktor Ridgeway Arts Centra u Hillsborough u Sjevernoj Karolini.

Knjiga Vladimira Gossa sastoji se iz dva osnovna dijela: prvi sadrži opća razmatranja o starohrvatskoj arhitekturi, a drugi katalog građevina toga razdoblja na području Dalmacije i Kvarnera.

Uvodno poglavlje, osim što sažeto daje geografski i povijesni okvir razvitka starohrvatske arhitekture, koji je, dakako, potrebniji stranom nego domaćem čitatelju, sadrži autorova polazna razmatranja o distinkciji predromanike i romanike, isto kao i njegovu podjelu umjetnosti starohrvatskog razdoblja na tradicionalnu predromaniku, kraljevsku predromaniku i ranu romaniku.

Analizom distinkcije predromanike i romanike Gvozdanović se i dosad bavio, najviše u svom radu u »Prilozima istraživanju starohrvatske arhitekture«, 1978,⁵ kad je — nadovezujući se na studije nekolicine istaknutih medievista — razradio osnovne razlike tih dvaju razdoblja u razvitku evropske umjetnosti, koje zahvaćaju široki vremenski raspon ranoga odnosno zreloga srednjeg vijeka. Držeći se istih stilističkih razlika Goss i u svojoj novoj knjizi s mnogo razloga definira predromaniku kao stil, a ne kao grupu građevina, koje se, doduše ne odlikuju uvijek stilskom jasnoćom, ali imaju mnoge zajedničke elemente, što dopuštaju takvu definiciju.

Unutar ranosrednjovjekovnog razdoblja, koje osim svojih povijesnih pokazuje arhitektonske i umjetničke specifičnosti, autor izdvaja tri različite cjeline, a to je i sadržaj prvog dijela njegove knjige, tj. općih razmatranja.

Tradicionalna predromanika u Dalmaciji sastoji se — po Gossu — od crkvenih građevina različitih oblika i dimenzija, potaknutih lokalnom graditeljskom tradicijom: kasnorimskom, starokršćanskom i ranobizantskom. Građevine te skupine rasprostranjene su po svom teritoriju starohrvatske države, a javljaju se i u cijelom razdoblju ranoga srednjeg vijeka od kraja 8. do početka 12. st.

»*Kraljevsku predromaniku*« čini samo odabrani broj većih i reprezentativnijih građevina kao što su katedrale, važnije samostanske crkve i kraljevske zadužbine. Građevine te skupine, usredotočene najviše u sre-

³ V. P. Goss, *Early Croatian Architecture, a study of the Preromanesque*, London 1987.

⁴ V. Gvozdanović, O nekim oblikovnim principima starohrvatske arhitekture, *Arhitektura*, 99—100, Zagreb 1968, 51—56; isti, Two Early Croatian Royal Mausolea, *Peristil*, 18—19, Zagreb 1976; isti, Značaj starohrvatske arhitekture za opću povijest evropske predromanike, *Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture*, Split 1978, 131—148.

⁵ V. Gvozdanović, Značaj starohrvatske arhitekture (v. bilj. 4).

dišnjoj Dalmaciji, a ponegdje i u perifernim zonama, obično su označene karolinškim »Westwerkom«. Najranije se javljaju u 9. st., a grade se sve do 11. st.

Rana romanika također je ograničena na manji broj građevina, koje pokazuju najraniju pojavu novoga stila. One su koncentrirane u obalnim zonama sjeverne i srednje Dalmacije, a njihova prva pojava pada u drugu polovicu 11. st.

U zaključku općeg dijela autor upozorava na potrebu proučavanja dalmatinske predromanike u širem kontekstu evropskog ranoga srednjeg vijeka, u okviru kojega upravo starohrvatska građa pomaže u određivanju stilskih razdvojnica između predromanike i romanike. Prema Gossu to su u predromaniči:

1. nepodudarnost u organizaciji prostora i oblikovanju vanjskih površina;
2. oblik prostora ne odgovara obliku ljuške koja ga sadrži;
3. postojanje »skrivenih« prostora, koje ne otkriva eksterijer;
4. u vanjskom korpusu na nekim se građevinama zapaža rast prema središnjem akcentu, dok je unutrašnji prostor uvijek usmjeren prema apsidi.
5. prostorni diskontinuitet, prouzrokovan uskim prolazima i nezgrapnim potporama.

Drugi dio knjige — *katalog* — složen je na osnovi iste podjele u tri glavne skupine, s time što se u okviru prve skupine tradicionalne predromanike građevine svrstavaju i prema tipskoj pripadnosti. Petnaestak crkava, koje nije uspio uklopiti u takvu podjelu, autor je sabrao u posebnom poglavlju kataloga o tzv. »problemskim« građevinama. U tako koncipiranom katalogu daje se sažeti opis za 109 crkava sagrađenih u ranom srednjem vijeku na području Dalmacije i Kvarnera s podacima o vremenu nastanka (pretpostavljenom, u najvećem broju) s naznakom podrobnije obrade u stručnoj literaturi.

Vrijednost knjige V. Gossa u prvom je redu njezina uloga prezentacije tog važnog razdoblja naše povijesti umjetnosti svjetskoj znanstvenoj i kulturnoj publici. Pisana engleskim jezikom i popraćena s osamdesetak ilustracija, među kojima je i dvadesetak crteža,⁶ te s izborom iz literature (s gotovo četiri stotine naslova), knjiga može dati čitatelju, koji se služi najrasprostranjenijim svjetskim jezikom, pregled naše predromaničke arhitekture, zasnovan i na nekim novijim rezultatima istraživanja. Kad bi barem dio njezine naklade bio dostupan našim knjižnicama u većem broju nego što je to sada, knjiga bi bez sumnje bila korisna i zainteresiranim čitateljima iz Jugoslavije.

Specijalisti koji se bave ranom srednjem vijekom u Dalmaciji naći će u toj knjizi i poneke tvrdnje ili pretpostavke s kojima se neće moći složiti. To se odnosi kako na podatke o pojedinim građevinama u katalogu, tako i na neke općenite zaključke i autorovo viđenje dalmatinske pred-

⁶ Snimci S. Sekulić-Gvozdanović.

romanike. Pritom će i argumenti u iznošenju primjedaba biti opet različiti kod različitih istraživača, ovisno o njihovu vlastitom viđenju fenomena starohrvatske arhitekture. S tog je gledišta, dakle, Gossova knjiga poticajna za rasprave, pa bih kao prilog raspravljanju o pojedinim pitanjima naše predromanike upozorio na nekoliko problema:

1. Sporan je u prvom redu sam pristup klasifikaciji, jer se u jednoj kategoriji oslanja na genetske, u drugoj na povijesne a u trećoj na stilске kriterije. Tako je pojam »tradicionalne« predromanike izrazito temeljen na kriteriju porijekla, jer ta skupina uključuje građevine koje se oblikom oslanjaju na kasnoantičke uzore. Nasuprot tome, pojam »kraljevske« predromanike pretežno se oslanja na povijesno-geografski kriterij, jer uzima u obzir određeno područje stare hrvatske države. Pojam »rane romanike«, međutim, izrazito se temelji na stilskom kriteriju razvoja arhitekture na prijelazu iz ranoga u visoki srednji vijek.

Pa i u okviru tako sastavljenih skupina, javljaju se građevine koje bi se po kriterijima istog autora mogle svrstati umjesto u jednu u neku drugu skupinu. Među starohrvatskim crkvama »tradicionalne« predromanike nalaze se i izrazito karolinške građevine poput crkve Sv. Donata u Zadru, ali također i ranoromaničke poput Sv. Petra u Supetarskoj Drazu na Rabu. Isto tako se u skupini »kraljevske« predromanike uz izrazite karolinške crkve poput Sv. Spasa na Vreću Cetine javlja i katedrala u Biogradu koja odgovara barem nekim od stilskih kriterija rane romanike, što ih sam autor navodi razlučujući te dvije epohe, dok novija istraživanja vezuju tu crkvu uz znatno starije razdoblje.

2. Tipološka klasifikacija, koju Goss donosi u okviru svoga kataloga također bi mogla potaknuti raspravu. Osim uobičajene podjele na centralne građevine, te na jednobrodne i višebrodne crkve, autor uvodi i posebne skupine južnodalmatinskih građevina, zatim »dalmatinske višebrodne građevine malih dimenzija«⁷, te skupinu »miješanih oblika«.⁸

Južnodalmatinske jednobrodne građevine s kupolom zaista su tipski fenomen i mogu se izdvajati u prvom redu kad se govori o regionalnim značajkama dalmatinske predromanike, ili pak o njihovoj genezi.⁹ U Gossovom katalogu u istoj skupini nalaze se i crkve izvan južnojadranske regije, zatim poneka trobrodna građevina isto kao i jednobrodne građevine bez kupole. Sporna je i kategorija »višebrodnih crkava malih dimenzija«, poglavito zato što dimenzije postaju osnovni kriterij klasifikacije umjetno konstrukcijskog i prostornog rješenja, ili nekog drugog elementa koji određuje pojavu arhitektonskog tipa. Na taj način su se građevine s upisanim transeptom, poput splitskih primjeraka Sv. Mikule i Sv. Eufemije, našle u istoj skupini s malim trobrodnim bazilikama (Sv. Barbara u Trogiru), dok je trobrodna bazilika Sv. Stjepana, zbog sličnosti s južnodalmatinskim kupolnim građevinama, obrađena na drugom mjestu. Skupina »miješanih građevina« uglavnom je sastavljena od

⁷ »Small-scale aisled Dalmatian buildings«, u izvornom engleskom tekstu.

⁸ »Miscellaneous«, u izvornom engleskom tekstu.

⁹ T. Marasović, Regionalizam u ranosrednjovjekovnoj arhitekturi Dalmacije, *Starohrvatska prosvjeta*, III. s., sv. 14, Split 1984, 150–156.

crkava koje su nastale adaptacijom različitih antičkih prostora (Puntanika u Zadru, Sudanel kraj Trogira, Sv. Martin u Splitu), ali i dvobrodnih rješenja (Sv. Petar Stari u Zadru, Sv. Platon na Osoru).

3. Najveći broj predromaničkih građevina datiran je na osnovi stilskih značajki ili dekorativnih osobina kamenog namještaja u šire vremensko razdoblje ranoga srednjeg vijeka od 8. do 11. st. Samo kod manjeg broja crkava gradnja je preciznije određena nekim natpisom ili podacima iz dokumenata. Stoga je zaista složen svaki pokušaj pobližeg datiranja dalmatinske predromaničke, pa je takav i zadatak što ga se prihvatio Goss, iznoseći katalog starohrvatskih crkava. Oslonio se pritom i uglavnom na dosad najprihvatljivija mišljenja različitih autora, a neke datacije odredio je prema vlastitim zaključcima. U mnogim je slučajevima datiranje u skladu s općeprihvaćenim stavovima, ali pretpostavljeno vrijeme određenog broja crkava ostavlja mnoge sumnje i podozrenja. Tako se npr. crkva Sv. Vida u Zadru datira u drugu polovicu 8. st. valjda samo zato što se svojim oblicima veže uz crkvu Sv. Križa u Ninu, koju autor postavlja u vrijeme oko 800. g., premda upozorava i na mogućnost kasnijeg datiranja zbog interpretacije Godečajeva natpisa. Crkva u solinskoj Gradini svrstana je među starohrvatske građevine, premda su ne baš recentna istraživanja pokazala da je to izrazita bizantska građevina Justinijanova doba, kojoj je u predromaniči vjerojatno samo pridodan narteks.¹⁰ Bez čvrstih dokaza je povezivanje gradnje crkve Sv. Mihajla u Stonu sa zetskim knezom Mihajlom Viševićem iz prve polovice 10. st.¹¹ Nema realne osnove ni za datiranje Sv. Petra u Dubrovniku prije g. 800.¹², niti pak za vezivanje strukture zadarskog Sv. Lovre s desetim stoljećem.¹³ Datiranje crkve Sv. Andrije u Vrgadi »prije sredine 11. st.« nije argumentirano i ne vezuje se uz rezultate novijih istraživanja,¹⁴ a pri određivanju vremena crkve u Žažviću (»moguće 11. st.«¹⁵),

¹⁰ J. Marasović, Prilog metodologiji obrade graditeljskog naslijeđa, doktorska disertacija, dodatak, Split 1977; T. Marasović, L'architettura paleocristiana di Salona, XXVI corso di cultura sull'arte ravennate e bizantina, Ravenna 1979, 220, 223.

¹¹ Dosadašnja proučavanja raznih autora i s različitih pristupa vezuju tu građevinu uza zetskog kralja Mihajla iz 11. st. Usp. Lj. Karaman, Crkva sv. Mihajla u Stonu, *Vjesnik hrv. arheol. društva*, Zagreb, N.S., Zagreb 1928; D. Bošković, Osvrt na neka pitanja arhitektonskog rješenja crkvice sv. Mihajla u Stonu, Gunjačin zbornik, Zagreb 1980.

¹² Prema dosadašnjim spoznajama ta bi crkva trebala pripadati tipu upisanog transepta; usp. T. Marasović, Prilog morfološkoj klasifikaciji ranosrednjovjekovne arhitekture u Dalmaciji, Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture, Split 1978, 87—88.

¹³ I. Petricioli, Neki predromanički spomenici Zadra i okolice u svjetlu najnovijih istraživanja, *Zbornik Instituta za historijske nauke u Zadru*, II, Zadar 1956—7, 54—56.

¹⁴ M. Domijan, Crkva sv. Andrije na Vrgadi nakon posljednjih istraživačkih i konzervatorskih radova, *Starohrvatska prosvjeta*, III. s., sv. 13, 1983, 136—138.

¹⁵ Novija istraživanja crkve u Žažviću pokazala su starokršćansko porijeklo te građevine uz poneke predromaničke inovacije kao što je zvonik. Usp. J. Jeličić, Narteks u ranokršćanskoj arhitekturi na području istočnog Jadrana, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 23, Split 1983, 18, 19, 31; T. Burić, Kameni namještaj bazilike u Žažviću, *Starohrvatska prosvjeta*, III. s., sv. 15, 1985, 171.

te crkve Sv. Ivana i Teodora na Braču (»moguće kasno 11. st.)¹⁶ vjerojatno nisu ni mogla biti uzeta u obzir najnovija proučavanja tih građevina.

Unatoč tim spornim datacijama hvale je vrijedan i sam pokušaj bližeg određivanja vremena nastanka za stotinjak predromaničkih građevina, ali se pravi odgovor i na ta pitanja neće dobiti bez detaljne obrade svake pojedine građevine.

Gossova knjiga može, dakle, potaknuti mnoge rasprave, a za našu historiografiju najznačajniji su oni njezini dijelovi koji definiraju dalmatinsku predromaniku kao zasebnu stilsku cjelinu.

* *
*

Knjiga Željka Rapanića: »Predromaničko doba u Dalmaciji«¹⁷ predstavlja dosad najpotpuniju obradu umjetnosti ranoga srednjeg vijeka u ovim krajevima, koja je u jednoj sintezi dana u posljednjih šezdesetak godina. Ona dolazi u logičnom slijedu autorova zanimanja za predromaničku tematiku, započetu obradom skulpture i epigrafike,¹⁸ nastavljena produbljujućem problemu uloge naručilaca i izvođača,¹⁹ da bi kroz cjelovitu studiju o predromaničkoj skulpturi (što je bila tema njegove disertacije²⁰), isto kao i esejem o istočnojadranskoj obali u ranom srednjem vijeku²¹, takva istraživanja dobila već značajke sinteze. Nova se knjiga djelomično oslanja na sve te rezultate iz prethodna dva i pol desetljeća, ali zahvaća još i arhitekturu toga doba, čime je znatno upotpunjena cjelina predromaničke umjetnosti u Dalmaciji. Rapanićeva knjiga, kao što i sam njezin naslov pokazuje, ne ograničava se samo na umjetnost toga razdoblja već u pravom smislu riječi prikazuje jedno »doba« i uključuje, kako autor navodi u uvodnim napomenama »i ona stoljeća u kojima se priprema nastajanje novoga stila, bilo da se pri tome radi o društvenim i političkim događajima (stvaranje hrvatske države i bizantske teme), bilo o vjerskim (pokršćavanje Hrvata), točnije o procesu koji je zapravo uvjetovao popravljavanje, obnavljanje, a onda i podizanje i ukrašavanje velikog broja crkava« (str. 10). Autor, dakako, nema iluzija da je time zahvatio i sva relevantna pitanja dalmatinske predromanike. Njegov dugogodišnji rad najviše se odrazio na istraživanje skulp-

¹⁶ Nova istraživanja koja je poduzeo Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Splitu pokazala su nekoliko razvojnih faza te građevine iz kasne antike i ranog srednjeg vijeka.

¹⁷ Ž. Rapanić, *Predromaničko doba u Dalmaciji*, Logos, Split 1987.

¹⁸ Ž. Rapanić, *Kamena plastika ranog srednjeg vijeka u Arheološkom muzeju u Splitu*, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 60, Split 1958, 98; isti, *Ranosrednjovjekovni latinski natpisi iz Splita*, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 65—67, Split 1963—65, 83; isti, *Bilješka uz četiri Branimirova natpisa*, *Starohrvatska prosvjeta*, III. s., sv. 11, Split 1981, 179.

¹⁹ Ž. Rapanić, *Majstori — Klesari*, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 7, Zagreb 1982, 179.

²⁰ Ž. Rapanić, *Razvitak skulpture u Dalmaciji od 6. do 9. st.*, doktorska disertacija na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, 1982.

²¹ Ž. Rapanić, *Istočna obala Jadrana u ranom srednjem vijeku*, *Starohrvatska prosvjeta*, III. s., sv. 15, Split 1985, 7.

ture, dok arhitektura traži kompleksniji pristup zbog same njezine naravi. »Zato je čak opravdano zapitati se da li je uopće moguće govoriti o ranosrednjovjekovnom sakralnom graditeljstvu bez detaljnog poznavanja takvih činjenica, bez utvrđivanja odnosa između liturgije i oblika«, napominje autor na str. 10. Rekao bih da je moguće, ali nije potpuno, pogotovo bez dubljeg zalaženja u problem konstrukcije, koji je za graditeljstvu svakoga razdoblja od ključnog značenja, (čime je, dakako, i autor suglasan). Slikarstvo je u dalmatinskoj predromanici, kao što je poznato, veoma skromno zastupljeno, zapravo ga uopće nema, prema Rapaniću, koji ne zahvaća ni inače značajne predmete umjetničkog obrta, iako sve to zajedno označava umjetničku produkciju jednoga doba. Unatoč tome Rapanićeva knjiga ima značaj cjelovite sinteze, zasnovane na suvremenom pristupu povijesno umjetničkim istraživanjima. Taj pristup autor objašnjava u drugom poglavlju svojih uvodnih razmatranja, u kojem, među ostalim upozorava i na terminološke nelogičnosti u dosadašnjoj arheologiji i historiografiji umjetnosti.

Treće poglavlje »uvodnih razmatranja« jedno je od najvrednijih u cijeloj Rapanićevoj knjizi, jer predstavlja najpotpuniji pregled dosadašnje historiografije, kritički obrađen s autorovim komentarom. Čitalac iz njega zaista može doznati kako se razvijalo istraživanje naše umjetnosti ranoga srednjeg vijeka od prvih priloga koji su dali strani i domaći istraživači (uključujući i zaslužne amatere, okupljene oko Hrvatskog starinarskog društva), preko fundamentalnog doprinosa Lj. Karamana do poslijeratnog pravog zamaha u proučavanju tog prvog razdoblja naše nacionalne umjetnosti. U takvom je pregledu, dakako, veoma teško izbjeći i subjektivne ocjene uloge pojedinih autora, pa tako treba shvatiti i pokoju oštriju kritiku na račun pojedinog istraživača ili neadekvatno vrednovanje nekog drugog. U svoj pregled autor nije mogao uključiti — kako sam kaže — »čitav niz radova koji, objavljujući tek otkriveni spomenik ili arheološki materijal, bacaju novo svjetlo na umjetničku ili kulturnu baštinu ili na povijesnu sliku krajeva uz istočnu obalu Jadrana«, jer se radi o »detalju koji u ovako općem pregledu nije od veće važnosti« (str. 50). Možda su pojedine monografske obrade naročito iz poslijeratnog razdoblja ipak mogle naći svoje mjesto u jednom takvom pregledu, ako zbog ničeg drugog, onda barem po primijenjenoj metodologiji, zasnovanoj na egzaktnoj analizi današnjega stanja, detaljnom arhitektonskom snimku i uopće novim dostignućima u grafičkoj obradi.²²

Osnovna građa u Rapanićevoj knjizi iznesena je u dva poglavlja, jedno posvećeno općim, a drugo posebnim razmatranjima. U »općim razmatranjima« autor sustavno polazi od glavnih načela svojih proučavanja. To su: prvo, izlaganje povijesnog konteksta pojavama i događajima

²² Ovdje među ostalim spadaju opsežni radovi istraživanja pojedinih građevina poput onog na crkvi sv. Petra starog u Zadru (I. Petricioli — S. Vučeno-
vić, Crkve sv. Andrija i sv. Petar Stari u Zadru, *Diadora*, 5, Zadar 1970, 177), početak detaljne timske obrade zadarskog sv. Donata iz 1957. (koja je djelomično korištena i u monografiji P. Vežić, Crkva sv. Trojstva (Sv. Donata) u Zadru, Zagreb 1985), te početak (nažalost do sada bez nastavka) monografskih edicija o graditeljskom nasljeđu (J. Marasović—T. Marasović—M. Marasović, Crkva sv. Trojice u Splitu, Split 1971; Crkva sv. Jurja u Splitu, Split 1972).

koji određuju predromaničko doba, što je preduvjet svakoj raspravi o prostornom i likovnom izražavanju; drugo, promatranje pojava i događaja u kontinuitetu, a ne odvojeno od slijeda života u kojem su se razvijali; treće, logični teritorijalni pristup, pri čemu se osim gradova razmatraju i naselja u *pagusu* kao topičke temeljnice na koje se u kontinuitetu ranoga kršćanstva nadovezuje predromanička umjetnost; četvrto, urbanistički pristup promatranja prostornog rasta aglomeracija u ranom srednjem vijeku; peto, nastojanje da se na jedinstven način promatra crkvena građevina i njen ukras; šesto, utvrđivanje radioničke produkcije, odnosno uloge klesara, lapicida, marmurarija i drugih majstora koja spominju pisana vrela; sedmo, proučavanje nastanka umjetnosti u sprezi i prožimanju autohtonog stanovništva s doseljenim, hrvatskim i uopće slavenskim plemenima.

U takvom pristupu posebno je sadržajan povijesno-prostorni okvir, koji se temelji na suvremenim dostignućima naše historiografije uzimajući kao osnovu neke nove postavke N. Klaić, B. Grafenauera, L. Margetića i J. Ferluge, koje se odnose na bizantske gradove u Dalmaciji, nastanak i razvoj stare hrvatske države, pitanje crkvene organizacije i druge faktore koji su izravno utjecali na razvitak umjetnosti toga doba. Takav okvir omogućuje autoru da iznese vlastito viđenje likovnog i prostornog izražavanja srednjeg vijeka u Dalmaciji. Ono polazi od logičnog praćenja tzv. horizontalne i vertikalne stratifikacije, tj. širenja umjetnosti u prostoru i vremenu. U poglavlju o horizontalnoj stratifikaciji Rapanić opovrgava Karamanovu postavku o italском porijeklu pleterne skulpture, upozoravajući na nelogičnost teze, prema kojoj bi se jednim putem širila skulptura, a drugim graditeljstvo. Ako se na »italском« tlu, kako kaže Karaman, može pratiti kontinuirani proces razvitka skulpture, »nema bitnih razloga« — smatra Rapanić — »da se nešto slično barem ne pretpostavi u našim krajevima, a posebice u Dalmaciji i u Istri. Te krajeve — u to nema nikakve sumnje — valja danas promatrati u novom i drukčijem svjetlu povijesnog kontinuiteta. I tamo u Italiji, i ovdje uz nas, uz Jadran, opći je slijed događaja umjetnosti podosta sličan. I tamo je i ovdje postojala starokršćanska baština iz koje vodi približno jednak razvojni put. Nema razloga smatrati da se razvitak skulpture na autohtonom materijalu mogao događati samo u Italiji, dok se u nas, ili drugdje izvan sjevernog dijela Apeninskog poluotoka, tako nešto ne bi smjelo dopustiti niti kao pretpostavka« (str. 70). Time se Rapanić svrstava uz pristaše one teze koja genezu dalmatinske predromaničke objašnjava kontinuitetom kasne antike, ali dopušta, barem što se skulpture tiče, i mogućnost utjecaja orijentalne komponente. »Obrti i vještine poput klesanja svakako su svojina autohtonog stanovništva, tu nema nikakve dvojbe, a ono je već u 5. i 6. st. bilo pod jakim utjecajem orijentalnih radionica iz kojih su proistekli i motivi, kasnije primjenjivani na likovnim djelima ranog srednjeg vijeka« (str. 79). U toj horizontalnoj stratifikaciji, tj. glavnom pravcu širenja umjetnosti, on prvenstveno polazi od presudne uloge primorskih gradova, koji su u tom prijelaznom razdoblju uspjeli očuvati obrtničke vještine. Ti gradovi u razdoblju difuzije predromaničke postaju polazne točke za put i u Dalmatinsku zagoru.

Na toj točki razvijanja svoje teze autor zalazi u tipološka pitanja ukrasa i graditeljskih oblika te u problem radioničke tradicije. Pritom transformaciju likovnog jezika na prijelazu kasne antike u srednji vijek on s mnogo razloga vidi kao transformaciju idejnih i vjerskih shvaćanja koje traže odgovarajući crkveni prostor i u njemu odgovarajući ukras, a taj u skulpturi tvori puno jedinstvo s unutrašnjošću crkve kao rezultat suradnje majstora graditelja s klesarom i slikarom. Svodeći tipološke probleme u okvire obrtničkog kruga, Rapanić objašnjava i svoje poglede na slijed radioničke tradicije. Poneki salonitanski klesar, smatra on, mogao je, nadživjevši rušenje grada nastaviti svoj rad u Dioklecijanovoj palači, a taj isti slijed mogao bi se naslutiti i u drugim primorskim gradovima koji su nadživjeli avarsko-slavensku najezdu. U tom razdoblju obrada kamena postupno zapada u krizu, a veće narudžbe javljaju se tek oko polovice 9. st., kad se i radionička djelatnost bitno razlikuje od starokršćanskih tradicija.

U objašnjenju te pojave Rapanić odbacuje tumačenja romantičke historiografije, prema kojima bi majstore i klesare pozivali hrvatski velikaši ili slali na školovanje. *»Putovi kojima je predromanika došla na tlo Hrvatske putovi su kristijanizacije koja stiže iz središta s tradicijom, iz gradova (bez obzira da li su to baš oni primorski na Jadranu), organizirano i dirigirano, pa u tom procesu potreba za crkvama nalaže svećenicima da brinu i oko graditelja i klesara«* (str. 85), piše Rapanić, koji ipak smatra da graditeljske oblike nije zasad još moguće grupirati u radioničke ili majstorske cjeline, dok se za skulpturu može govoriti o radionicama već svršetkom 8. ili početkom 9. st., dopuštajući mogućnost i izmjena majstora među gradovima.

U poglavlju o vertikalnoj stratifikaciji autor se dotiče nekih temeljnih pitanja kronološke naravi. Oslanjajući se samo na apsolutno sigurne datacije, on kritički prilazi nekim od kronoloških »orijentira«, te u tom smislu promatra povezano dalmatinske gradove i njihovo hrvatsko zaleđe. U proučavanju odnosa grada i sela on ne nalazi nikakvu bitniju tipološku i kronološku odrednicu po kojoj bi se u tom smislu odvajala ta dva osnovna pola ranosrednjovjekovnog prostora, ali uočava različite putove afirmacije predromaničkog stila. *»Predromanika se, dakle, u Dalmaciji, kad je riječ o skulpturi, pojavljuje dvojako: u hrvatsko zaleđe ona dolazi unesena kao dovršeni likovni fenomen jer mjestimični i jaki diskontinuitet života nije omogućio postojanje skulpture tzv. prijelaznog doba. U dalmatinskim gradovima ona izrasta i iz autohtone tradicije autonomnim procesom, ali je također obogaćena standardima suvremene dekoracije koji pomalo prodiru i u ovo područje. U prvom slučaju širi se posredstvom svećenika koji potiču obnove, pregradnje i podizanje crkava u Hrvatskoj, u drugom slučaju, tj. u gradovima, ona je djelo i onih majstora koji su otprije djelovali a kao pripadnici gradskih općina bili su u doticaju sa svojim susjedima u bližoj okolici pa i mnogo dalje«* (str. 92). Nasuprot skulpturi, smatra Rapanić, graditelji su bili pred različitim zadatkom i nisu ponavljali ili replicirali oblike koje su dotad radili, pa je zato *»najveći dio ovih predromaničkih građevina ipak novina u prostornom i tlocrtnom pogledu, u dimenzijama, u položaju u pejzažu, a možda čak i u funkciji«* (str. 92).

U drugom dijelu knjige, u tzv. »Posebnim razmatranjima«, autor polazi od starokršćanske baštine, kao jednom od dvaju temelja na kojima se gradi dalmatinska predromanika (drugi je temelj povezanost sa zapadnim, karolinškim svijetom), te analizira, među ostalim, i pitanje geneze oblika u graditeljstvu i skulpturi, uključujući i veoma složeno pitanje »orijentalnih« utjecaja. Najvredniji dio tog poglavlja svakako je analiza ukrasnih motiva na crkvenom namještaju i sarkofazima, izrađenim u ovdašnjim radionicama, koja se oslanja na autorovu cjelovitu studiju o ranosrednjovjekovnoj skulpturi.²³ Na toj se osnovi neprekinuta djelovanja u dalmatinskim gradovima razvijala skulptura tzv. prijelaznog doba, koja »nije više ni kasna antika, a nije ni određeni 'stil' ranog srednjeg vijeka — predromanika«. Kao što je to već bio iznio u svom zapaženom radu prije desetak godina,²⁴ Rapanićeva osnova za takve zaključke su pojedina značajna skulptorska djela, naročito sarkofazi u Splitu i Zadru, na osnovi kojih on pretpostavlja djelovanje dviju klesarskih radionica u tim dvama najvažnijim dalmatinskim gradovima.

Osnova su za praćenje tzv. »splitske radionice« sarkofazi nadbiskupa Ivana i priora Petra, koji su u dosadašnjoj historiografiji ispunili mnoge stranice analizama i veoma različitim povijesnim i umjetničkim interpretacijama, a za koje Rapanić nudi svoje vlastito tumačenje. Po njemu su oba sarkofaga antička, naknadno ukrašena ranosrednjovjekovnim motivima (vjerojatno u drugoj polovici 8. st. ili najkasnije početkom 9. st.), a tek u trećoj upotrebi dopunjena još i natpisima. Teza je bez sumnje zanimljiva, a uklapa se i u historiografske zaključke N. Klaić o osnivanju splitske biskupije tek u 10. st.²⁵). Ipak ona otvara i neka pitanja koja bi mogla dovesti i do drukčijih zaključaka.

Ako prihvatimo mogućnost da su oba sarkofaga antičkog porijekla i naknadno ukrašena u ranom srednjem vijeku, ostaje zaista hipotetičan zaključak o trećoj upotrebi tih sarkofaga, i to za ugledne pokojnike kao što su nadbiskup Ivan i prior Petar. Postavlja se naime pitanje za koju bi svrhu došlo do prve adaptacije, ako bi tek prilikom druge prerade sarkofazi poslužili da prime tijela tih istaknutih osoba. Na sarkofazima nema tragova prethodnim natpisima, a sama okolnost da natpisi zauzimaju gornju traku (pa čak i lice poklopnice u slučaju sarkofaga priora Petra) ne čini se nimalo neobičnom za predromaničko doba.

Uvažavajući kritičku analizu N. Klaić o podacima za nadbiskupa Ivana Ravenjanina²⁶ isto kao i Rapanićevu kritiku ranijeg tumačenja dvaju splitskih sarkofaga, moramo ipak ustvrditi da smo — ako prihvatimo i njihove zaključke — u kronologiji splitskih nadbiskupa dobili višak jednog nadbiskupa Ivana. Nedvojbeno je, naime, da je u doba održavanja

²³ Z. Rapanić, Razvitak skulpture u Dalmaciji, usp. bilj. 20; T. Marasović, Valorizacija predromaničke skulpture (u povodu doktorske disertacije Z. Rapanića), *Slobodna Dalmacija*, Split, 14. VIII. 1982.

²⁴ Z. Rapanić, Dva splitska ranosrednjovjekovna sarkofaga, *Arheološki radovi i rasprave*, 8—9, Zagreb 1982, 233.

²⁵ N. Klaić, Ivan Ravenjanin i osnutak splitske metropolije, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 65—67, Split 1963—65, 209; ista, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1971.

²⁶ *Ibid.*

splitskih sabora u 10. st., kad N. Klaić i datira osnivanje splitske nadbiskupije, na čelu splitske crkve bio nadbiskup Ivan Tordakatov, čiji smo sarkofag svojedobno bili pronašli istražujući jugoistočni kvadrant Dioklecijanove palače.²⁷ Taj sarkofag i posebno natpis na njemu postao je predmet zanimljivih povijesnih i lingvističkih razmatranja.²⁸ Ako je to prvi nadbiskup Ivan, gdje onda povijesno smjestiti onog nadbiskupa Ivana, čije je ime uklesano na sarkofagu iz splitske krstionice, koji se nekoć nalazio u mauzoleju splitskih nadbiskupa južno od katedrale, a čiji je ukras nesumnjivo stariji od 10. st? Ako je taj natpis kasniji od ukrasa s kojim bi ga Ivanom trebalo vezivati? Ne bi li ipak bilo logičnije taj sarkofag povezati s podacima iz Kronike Tome Arhiđakona, ma koliko oni bili kontroverzni u pojedinim dijelovima, kao što su to — bez obzira na neslaganje u datiranju — uradili stariji povjesnici i povjesnici umjetnosti?

Rapanićeva analiza negira stilsku distinkciju između organski koncipiranih ljljana na Ivanovu sarkofagu i sasvim neorganski oblikovanog ornamenta po istom motivu, što ga pokazuje sarkofag priora Petra. Razlike u stilskom oblikovanju jednog i drugog motiva, kako su to već bili uočili prijašnji autori, u prvom redu Karaman,²⁹ zaista postoje i dolaze do izražaja, kako usporedbom dvaju spomenutih sarkofaga, tako i drugih splitskih ploča sličnog ukrasa koje navodi Rapanić.³⁰ Stoga se postavlja pitanje: jesu li te razlike rezultat stilske evolucije od kasnoantičkog organskog koncepta do predromaničkog anorganskog i čisto geometrijskog, što osobno mislim da je pravi odgovor, ili je to rezultat rada različitih radionica? U ovom drugom slučaju: kako objasniti tumačenje samo jedne radionice? Ne bi li se stoga na splitsku radionicu moglo gledati kao na vremenski dužu produkciju u kojoj traje motiv unakrsnih ljljana, tako karakterističan za splitsko područje, koji, međutim, u različitom vremenu pokazuje i različitu likovnu obradu?

Na sličan način prevladava na zadarskom području motiv sarkofaga s arkadama, pa u tom smislu postojanje radionice koju naslućuje Rapanić čini se uvjerljivo. Imajući na umu različito datiranje pojedinih spomenika u toj grupi,³¹ možda bi trebalo dopustiti mogućnost da je i zadarska radionica zahvatila duže razdoblje djelovanja.

Kako jednu od osnova obrtničke djelatnosti čine majstori klesari, to je logično da je upravo tim nosiocima autor posvetio posebno poglavlje svoje studije, oslanjajući se prvenstveno na svoje prije objavljene

²⁷ J. Marasović — T. Marasović, Pregled radova Urbanističkog biroa na istraživanju, zaštiti i uređenju Dioklecijanove palače od 1955. do 1965. godine, *Urbs*, 4, Split 1965.

²⁸ B. Gabričević, Sarkofag nadbiskupa Ivana pronađen u podrumima Dioklecijanove palače, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 62, Split 1960, 87; V. Jakić — Cestarić, O imenu oca splitskog nadbiskupa Ivana u natpisu na sarkofagu, *Onomastica Jugoslavia*, 7, 1978, 133.

²⁹ Lj. Karaman, Sarkofag Ivana Ravenjanina u Splitu i ranosrednjovječna pleterna ornamentika u Dalmaciji, *Starinar*, ser. III, 3, Beograd 1924—25, 43.

³⁰ Z. Rapanić, o.c.; isti, Predromaničko doba u Dalmaciji, 120.

³¹ I. Petricioli, Fragmenti skulpture od VI do VIII stoljeća u Zadru, *Diadora*, 1, Zadar 1959, 175.

radove o toj temi.³² Znatno upotpunjujući dosadašnje poznavanje imena ranosrednjovjekovnih majstora, Rapanić njihovu pojavu dovodi u vezu s urbanim radionicama i trajanjem obrta kasne antike. Od 9. st. nadalje mogao se, po mišljenju autora, i pokoji Hrvat iz zaleđa dalmatinskih gradova osposobiti da gradi i kleše na način autohtonih radionica.

Rezultate svojih prijašnjih istraživanja Rapanić je uspješno ugradio i u još jedno posebno poglavlje, posvećeno epigrafskoj baštini.³³ Među mnoštvom epigrafskih izvora koji dokumentiraju pisanu riječ predromaničkog doba u Dalmaciji autor je izabrao pet ključnih spomenika, analizom kojih je nastojao dati svoj doprinos i takvom, veoma značajnom pravcu istraživanja našeg ranog srednjovjekovlja. U restituciji natpisa kraljice Jelene, koji su različiti autori tumačili na različite načine, on donosi kompromisno čitanje, uvažavajući različite dosadašnje prijedloge, a posebno se zadržava na nekim formulacijama, koje svjedoče o društveno-pravnim odnosima u 10. st. u Hrvatskoj i u bizantskom Splitu kao što je nadtutorski oblik brige za udovice i siročad. To izlazi i iz epitafa nadbiskupa Martina, koji je zanimljiv i zbog književne izražajnosti sepulkralne poezije, kako to pokazuje integralni latinski tekst i Rapanićev hrvatski prijevod. Za razliku od dvaju spomenutih natpisa, treći epitaf, uklesan na sarkofagu nadbiskupa Lovre, ima i metričku osnovu, a njegove kvalitete, premda u pjesničkom i leksičkom pogledu skromnije od onih u prethodnim epitafima, dolaze do izražaja i u Rapanićevu prijevodu. U stihovima je pisan i nadgrobni natpis splitskog patricija Petra Crnog, za koji Rapanić donosi opet kompromisnu varijantu u latinskom originalu i hrvatskom prijevodu. Na svim tim natpisima, zajedno sa zadarskim natpisom prokonzula Grgura, kojemu je također objavio svoj prijevod u stihu i ritmu, autor je pronašao elemente koji znatno upotpunjuju sliku dalmatinskih gradova i njihova zaleđa u ranim srednjem vijeku.

Posljednje, najkompleksnije poglavlje knjige odnosi se na graditeljstvo i skulpturu. Iako su dosadašnja Rapanićeva istraživanja uglavnom bila usmjerena na skulpturu, majstore i epigrafiku, autor je koristeći se tekstovima starih pisaca ponudio i vlastito tumačenje predromaničkog graditeljstva, imajući u vidu okolnost da je crkvena skulptura usko povezana s građevinom u kojoj ima svoju funkcionalnu i dekorativnu ulogu. Njegova rasprava o udjelu svećenika, naručioca i majstora upotpunjuje u našoj historiografiji dosadašnju prazninu u sagledavanju glavnih nosilaca gradnje i predstavlja logično tumačenje njihovih uloga. U razmatranju predromaničkog graditeljstva on se oslanja samo na crkvene građevine kao na daleko najbrojniju kategoriju sačuvanog graditeljskog nasljeđa, a naše datiranje predromaničkih kuća u Splitu³⁴ ne čini mu se (osim pokojeg primjera) uvjerljivim, osobito ako je ono osnovano na tehnici gradnje. Valja ipak napomenuti da predromanički način zidanja ima svoje specifičnosti i da se veoma jasno razlikuje od antič-

³² Ž. Rapanić, Majstori — Klesari, bilj. 19; isti, Donare et dicare, o darivanju i zavjetovanju u ranom srednjem vijeku, *Starohrvatska prosvjeta*, III. s., sv. 14, Split 1984, 159.

³³ Usp. bilješku 18.

³⁴ T. Marasović, Prilog morfološkoj klasifikaciji, 8—12.

kog (uključujući tu i kasnoantičko starokršćansko razdoblje) i romaničkog. Dosad se, nažalost, malo napredovalo u pojedinačnoj obradi svjetovnih građevina tog razdoblja, a pogotovu je malo od onoga što se doista istraživalo i objelodanilo, ali iz skupljene građe u Splitu³⁵ (a djelomično i u drugim dalmatinskim gradovima³⁶) nedvojbeno se može pripisati pojedine stambene kuće ranosrednjovjekovnom razdoblju na osnovi načina zidanja i obrade arhitektonskih dijelova (nadvratnika, okvira vrata i prozora, vijenaca i dr.).

U proučavanju crkvenog graditeljstva Rapanić s pravom smatra da formalne elemente ne bi trebalo stavljati u prvi plan. Kad sam svojedobno pristupio morfološkoj klasifikaciji ranosrednjovjekovnog graditeljstva u Dalmaciji, naveo sam da je to samo jedan vid moguće obrade, koju je potrebno dopuniti i drugim istraživanjima.³⁷ Tada sam ustvrdio, a i sada smatram, da je obrada konstrukcije jedan od najpotrebnijih vidova istraživanja, od čega je dosad malo učinjeno, a još manje objelodanjeno.³⁸ Unatoč tome, oblikovna komponenta ostat će i dalje predmet nezaobilaznih istraživanja, a to pokazuje i studija Rapanića, koji ne preskače raspravu o tipskim osobinama. Pritom on predlaže i neke nove datacije za pojedine građevine, među ostalim i za crkvu Sv. Spasa na Vreli Cetine, za koju otvara mogućnost atribuiranju starokršćanskom dobu, odnosno predromaničkom preoblikovanju. Prijedlog je svakako zanimljiv, ali nije i argumentiran. Iako o toj crkvi nije objavljena podrobna analiza, ipak je ona bila predmetom proučavanja mnogih istraživača, koji nisu zapazili neku fazu što bi prethodila predromanici.³⁹ U svojim proučavanjima tu sam crkvu uvijek smatrao izrazitim primjerkom karolinške predromanike, koja se tipski zaista vezuje na starokršćanski oblik produženog trikonhosa, ali koja kao jedinstvena građevina nastaje u ranom srednjem vijeku s izrazitim predromaničkim elementima kao što su kontrafori na bočnim stranama, zvonik na zapadnom pročelju i drugi elementi karolinškog »Westwerka«. Stoga bi i u dataciji te građevine trebalo ustrajati na datiranju u karolinško razdoblje, potvrđeno također i analizom ukrasa na oltarnoj pregradi, kao što je to veoma uvjerljivo uradio Petricioli.⁴⁰

U dalmatinskoj crkvenoj predromanici Rapanić vidi četiri osnovne tipske skupine: 1) adaptacije koje bi uslijedile između 7. i 9. st.; 2) »klastične« predromaničke građevine (koje bi odgovarale Karamanovim »slobodnim oblicima«⁴¹) sagrađene u 10. st.; 3) crkve jednobrodnog tlocrta

³⁵ Analize izrađene u okviru postdiplomskog studija graditeljskog nasljeđa u Splitu (u Reg. centru zagrebačkog Arhitektonskog fakulteta, Split).

³⁶ Analize grad. nasljeđa Trogira od strane Jugoslavenskog instituta za zaštitu spomenika (danas u Republičkom zavodu za zaštitu spomenika u Beogradu).

³⁷ T. Marasović, o.c., 8.

³⁸ J. Marasović, Prilog metodologiji obrade graditeljskog nasljeđa, doktorska disertacija, Split 1977.

³⁹ S. Gunjača, Radovi na crkvi i groblju sv. Spasa na Vreli Cetine, *Ljetopis JAZU*, 55, Zagreb 1949, 87; I. Petricioli, Oko datiranja umjetničkih spomenika ranog srednjeg vijeka, *Gunjačin zbornik*, Zagreb 1980, 113; Prilog diskusiji o starohrvatskim crkvama u obliku kontraforima, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 8, Split 1984, 221.

⁴⁰ *Ibid.*

⁴¹ Lj. Karaman, *Iz kolijevke hrvatske prošlosti*, Zagreb 1930.

s kupolom (tj. južnodalmatinski kupolni tip, kako sam ga svojedobno bio nazvao⁴²), datirane u 11. st; 4) tipsku cjelinu još nešto mlađih bračkih jednobrodnih crkva.

Pokušaj svođenja veoma složene tipologije dalmatinske predromanike na četiri spomenute skupine možda je i rezultat autorova nastojanja da morfološku (klasifikaciju) uskladi s kronološkom. Za treću i četvrtu skupinu to bi se moglo prihvatiti uz neka otvorena pitanja porijekla oblika.⁴³ Znatno veći problem nastaje kod datiranja prve i druge skupine. Iako je, naime, vjerojatno da je najveći broj adaptacija zaista mogao uslijediti u najranijem razdoblju između od 7. do polovice 9. st., ne bi trebalo tim terminom zatvarati granicu predromaničkih adaptacija antičkih i starokršćanskih građevina, već dopustiti i mogućnost njihove pojave i u kasnije doba. Pregradnje prate sve epohe u povijesti graditeljstva od prehistorije do naših dana, a neki primjeri, poput Gospe od zvonika u Splitu⁴⁴, pripadaju samom kraju ranosrednjovjekovnog razdoblja (kraj 11. st.). Također je teško prihvatiti i da bi svi tipovi druge skupine nastali upravo u 10. st. Proučavajući detaljnije šesterokonzni tip, koji je tamo svrstao, došao sam do zaključka da su građevine koje mu pripadaju sagrađene u širem vremenskom rasponu,⁴⁵ što Rapanić osporava, smatrajući kako je nemoguće da bi se tako jedinstveni oblik mogao graditi više od tri stoljeća. Iako nema sigurnih datiranja ni za jednu od osam do sada evidentiranih šesterokonznih građevina, ukrasni elementi na oltarnoj pregradi crkve Sv. Trojice upućuju na datiranje prije 10. st.,⁴⁶ dok s druge strane, zvonik crkve kraj vrata Stomorice upućuje na 11. st.⁴⁷ Početna istraživanja crkve Sv. Marije u Trogiru upućivala su na kasnu fazu ranog srednjeg vijeka,⁴⁸ a neki noviji podaci govore u prilog mnogo ranijem datiranju, znatno prije od 10. st.⁴⁹ Ni sve građevine drugih tipova »slobodnih oblika« ne bi se moglo ograničiti samo na 10. st.

U poglavlju o skulpturi Rapanić sažeto i pregledno donosi rezultate svojih dugogodišnjih istraživanja, analizirajući pojedine dijelove oltarne pregrade kao najkarakterističnijeg kamenog namještaja predromaničkog doba. Osim logične sistematizacije osnovnih tipova, koju donosi i u grafičkom pregledu, autor sustavno analizira i pojedine dijelove kao

⁴² T. Marasović, Regionalni južnodalmatinski tip u arhitekturi ranog srednjeg vijeka, Beritićev zbornik, Dubrovnik 1960, 33.

⁴³ Ovdje spada i pitanje mogućeg prototipa u južnodalmatinskom kupolnom tipu, za koji smatram da je crkva Sv. Petra u Priku u Omišu (T. Marasović, Regionalizam u ranosrednjovjekovnoj arhitekturi Dalmacije, *Starohrvatska prosvjeta*, III. s., sv. 14, Split 1984, 135). Rapanić osporava tu pretpostavku, ali ne navodi neki drugi mogući uzor.

⁴⁴ Lj. Karaman, Gospa od zvonika u Splitu, *Novo doba*, 73, XX, Split, 28. III. 1937; T. Marasović, Prilog morfološkoj klasifikaciji, 16—23.

⁴⁵ T. Marasović, Regionalizam, 155.

⁴⁶ J. Marasović — T. Marasović — M. Marasović, Crkva sv. Trojice u Splitu, Split 1971.

⁴⁷ I. Petricioli, Crkva Stomorica (s. Maria de Pusterla) u Zadru, *Diadora*, 4, Zadar 1969, 266.

⁴⁸ T. Marasović, Izvorni izgled ranosrednjovjekovne crkve sv. Marije u Trogiru, *Razprave*, V, Hauptmanov zbornik, Ljubljana 1966, 101.

⁴⁹ M. Ivanišević, Trogir u povijesnim izvorima od 438. do 1097. godine, *Mogućnosti*, 10—11, Split 1980, 969.

što su pluteji i zabati. Uz preglednu grafičku interpretaciju različitih geometrijskih ishodišta predromaničkih motiva, on ranosrednjovjekovne pluteje svrstava u tri osnovne skupine: na pluteje kojima je površina obrađena u duhu starokršćanske simbolike, na one s geometrijski koncipiranom pleternom mrežom, te na one ispunjene različitim motivima geometrijskog porijekla. Pri analizi zabata on s mnogo razloga upozorava na kvantitativni značaj dalmatinskih nalaza (npr. u odnosu na susjednu Italiju), osvrćući se sažeto i na stavove drugih autora koji su obrađivali taj karakteristični element oltarne pregrade na našem tlu od Radića do Jakšića, koji se u posljednje vrijeme najviše bavi tim problemom. U tom kontekstu Rapanić iznosi i zanimljivu, ali liturgički još uvijek nepotvrđenu pretpostavku o zabatu oltarne pregrade kao svojevrsnoj zamjeni za ciborij u skućenim prostornim uvjetima malih predromaničkih crkvice, te se usput samo dotiče složenog problema klesarskih radionica, koje podrobno proučava Jakšić.⁵⁰

Kako su uz oltarnu pregradu sarkofazi oni spomenici na kojima je najviše aplicirana pleterna plastika, to je logično da ih autor nije mogao preskočiti ni u kontekstu razmatranja predromaničkog ukrasa. Evidentirao je ukupno 17 predromaničkih sarkofaga u Dalmaciji, koje je razvrstao u nekoliko skupina: prvoj pripadaju antički sarkofazi bez kasnije preradbe, a drugoj oni također antičke provenijencije kojima je otklesan prvobitni simbol, ili su uz postojeći dobili novi predromanički ukras. Treću najbrojniju skupinu čine sarkofazi koji su, po mišljenju autora, bili izvorno neukrašeni, a zatim dobili na pročeljima novu dekoraciju, dok bi četvrtu činili sarkofazi s natpisom. U kronološkom slijedu na početku bi se našli mali zadarski sarkofag i dva splitska sarkofaga s motivom ukrštenih ljljana, a zatim zadarski sarkofag s arkadama. Sarkofazi 10. st. srećom su datirani, pa u neku ruku predstavljaju kronološku okosnicu: na početku onaj splitskog nadbiskupa Ivana Torakatova, a pri koncu stoljeća onaj kraljice Jelene i nadbiskupa Martina. Svršetkom 10. st. prestaje, prema Rapaniću, običaj da se sarkofazi ukrašavaju raznim likovnim motivima, pa stoga oni sa samim natpisom pripadaju zadnjoj fazi predromanike. U istom poglavlju autor probliže analizira i obrade poklopaca na splitskim sarkofazima nadbiskupa Ivana i priora Petra.

Usredotočivši svoju pozornost na prostor stare hrvatske države između Zrmanje i Cetine (isto kao i na gradove u tom dijelu obale), Rapanić je u zaključku želio barem spomenuti susjedna područja: Istru i Kvarnerske otoke, južnojadransko primorje i bosansko-hercegovački prostor dalmatinskog zaleđa, te ustvrditi da jadranska predromanika, s obzirom na prilike koje su postojale u različitim regijama, nije mogla biti jedinstvena. U okviru prostora koji je proučavao, svoja je istraživanja postavio na nešto drukčije temelje od onih što se zasnivaju samo na formalnim analizama, usmjeravajući ih na »što šire uočavanje uvjeta, poti-

⁵⁰ N. Jakšić, Srednjovjekovni zabati oltarnih pregrada u Dalmaciji, stilsko tipološka analiza (magistarski rad), Zagreb 1980; isti, Zabati oltarne pregrade iz Crkvine u Biskupiji kod Knina, *Prilozi povijest umjetnosti Dalmacije*, 21, Split 1980, 97; isti, Majstor koljanskog pluteja, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 8, Split 1984, 243.

caja i putova koji vode od starokršćanskog nasljeda u ovim krajevima k predromanici» (str. 106). Valja se složiti i s Rapanićevim zaključkom da potanji studij tog opsežnog gradiva nije »još uvijek moguće provesti, pa se valja nadati što skorijoj realizaciji sustavnog i temeljitog korpusa skulpture i natpisa« (str. 106), a — dodao bih — i sustavnih analiza pojedinačnih građevina, bez kojih ni u razmatranju arhitekture nećemo moći mnogo dalje napredovati.

Premda se pridružio onima, koji odbacuju nekritične romantičarske ocjene starohrvatskog doba, Rapanić je — kako pokazuje i njegov zaključak — točno vrednovao dalmatinsku predromaniku kao jedno od veoma značajnih razdoblja cjelokupne naše umjetnosti. »U takvu okviru dalmatinska predromanika iskače kao jedno od najdragocjenijih razdoblja hrvatske umjetnosti... Predromanika, oslonjena na bogatu graditeljsku i kulturnu baštinu srednje Dalmacije, ovladala je Hrvatskom na jedan neobičan način: pojavila se naglo, s mnoštvom spomenika od kojih su mnogi izuzetne cjeline pa i prava remek-djela« (str. 198). Iz toga proizlazi i važnost proučavanja umjetnosti našeg ranosrednjovjekovlja, bez obzira na to što će nove studije ponegdje manje ili više korigirati one prethodne. »Ostavljamo, dakle, još mnogošta budućim istraživačima potpuno svjesni da je svaki pokušaj sinteze ograničena trajanja i da je u času kad je napisan i dovršen već u autorovim razmišljanjima u mnogočemu i prevladan«.

Knjiga je popraćena dobrim fotografijama Z. Buljevića i nizom crteža, od kojih su oni što se odnose na arhitekturu uglavnom preuzeti, pa su stoga najvredniji autorovi prijedlozi za interpretaciju pleternih motiva, oltarnih pregrada i drugih dijelova kamenog namještaja. Čitatelju će od velike koristi biti i opsežan popis literature.

* *
*

Dvije nove studije o ranosrednjovjekovnoj umjetnosti u Dalmaciji različite su, dakle, ne samo po temi (jedna usmjerena samo na arhitekturu, a druga na širi prikaz umjetnosti u okviru svog vremena) već i po načinu obrade i interpretaciji građe o kojoj raspravljaju. Ostavljajući po strani u jednoj i drugoj knjizi neka sporna ili barem otvorena pitanja, na koja sam uz puno uvažavanja rada oba autora, nastojao upozoriti, mogli bismo zaključiti da je osnovni doprinos V. Goss dao prezentacijom starohrvatske arhitekture, još uvijek nedovoljno poznate općoj povijesti umjetnosti, dok će knjiga Ž. Rapanića u našoj historiografiji umjetnosti značiti dobro došlo novo tumačenje jednog značajnog razdoblja dalmatinske umjetnosti, primjereno sadašnjem stupnju razvitka povijesnih znanosti.

Zusammenfassung

ZWEI NEUE STUDIEN ÜBER DIE VORROMANISCHE KUNST IN DALMATIEN

Der Verfasser bespricht zwei Neuerscheinungen über die vorromanische Kunst in Dalmatien:

1. V. P. Goss veröffentliche seinen Überblick über die vorromanische Architektur unter dem Titel: »Early Croatian Architecture, a study of the Pre-romanesque (London 1987). Nach der Einführung, die eine geschichtlich-geographische Übersicht enthält, folgt die Bearbeitung der Materie in zwei Kapiteln: Im ersten Teil wird die frühmittelalterliche Architektur nach ihren allgemeinen Merkmalen in drei grundlegende Gruppen eingeteilt: die traditionelle Vorromanik, die königliche Vorromanik und die frühe Romanik. Der zweite Teil enthält den Katalog mit grundlegenden Angaben zu 109 Kirchen, die im frühen Mittelalter in Dalmatien errichtet worden waren.

Der Verfasser betont die Bedeutung dieses Buches, die in erster Linie darin liegt, daß eine stilistische Distinktion zwischen Vorromanik und Romanik gemacht wird, aber auch darin, daß die altkroatische Baukunst durch dieses Buch der Öffentlichkeit im Ausland präsentiert wird, wo in der Fachliteratur dieser Zeitraum nur ungenügend bekannt ist. Der Verfasser weist jedoch auch auf einige strittige oder offene Fragen hin, wie z. B. die verschiedenartigen Kriterien bei der Klassifikation der grundlegenden Gruppen von Denkmälern, die Probleme der typologischen Klassifikation, und das Fehlen von Argumenten für einige der Datierungen.

2. Z. Rapanić hat eine Studie unter dem Titel »Predromaničko doba u Dalmaciji« (Die Zeit der Vorromanik in Dalmatien) Split 1987 veröffentlicht. Es handelt sich um die vollständigste Darstellung der Kunst des frühen Mittelalters auf diesem Gebiet, die in den letzten sechzig Jahren in Buchform erschienen ist. Das Buch hat drei Teile und eine Schlußfolgerung. Das wichtigste Kapitel des Einführungsteils ist eine Historiographie mit Kommentar, der vollständigste Überblick dieser Art, der bis jetzt bei uns erschienen ist. Im zweiten Teil werden allgemeine Betrachtungen angestellt, d. h. die Hauptprinzipien der Forschungen, der geschichtlich-geographische Rahmen und Fragen der Forschungen über die künstlerische Ausführung und die Raumgestaltung. Der dritte Teil enthält spezielle Betrachtungen, und zwar: das frühchristliche Erbe, die Skulptur der Übergangszeit, die Steinmetzmeister, das epigraphische Erbe, und als das komplexeste das Kapitel über die Baukunst und Skulptur.

In seiner Rezension dieses Buches lenkt der Verfasser auch hier wieder die Aufmerksamkeit auf einige strittige, oder doch zumindest offene Fragen, wie z. B. die Hypothese von der zweifachen Umarbeitung des Sarkophags von Erzbischof Ivan und dem Prior Petar in Split, die Annahme des frühchristlichen Ursprungs der Kirche des hl. Erlösers an der Quelle der Cetina, sowie der Versuch, die sehr komplizierte Typologie der dalmatinischen Vorromanik auf vier Gruppen zu reduzieren, die auch der chronologischen Klassifikation entsprechen. Der Verfasser ist der Meinung, daß das Problem der Datierung doch bedeutend komplizierter ist.

Es wird jedoch betont, daß das neue Buch von Z. Rapanić bei dem heutigen Stand der Entwicklung der Geschichtswissenschaften ein sehr willkommener Beitrag zur Problematik dieses wichtigen und bedeutenden Zeitraums der dalmatinischen Kunst ist.